

TERMÉKENYSÉGI ÁTMENET MIKRO-PERSPEKTÍVÁBÓL 1970-ES RETROSPEKTÍV ADATOK ALAPJÁN

Őri Péter – Pakot Levente

ÖSSZEFOGLALÓ

A 19–20. századi termékenységi átmenet viszonylag jól kutatott téma Magyarországon, ugyanakkor továbbra sem ismertek a részletek és az ok-okozati összefüggések. Jelen tanulmány mikroszintű adatok alapján nemcsak a termékenységcsökkenés tényét és mértékét, hanem annak részleteit is vizsgálja, és a fókuszot az első világháborút követő fél évszázadra helyezi. A vizsgált terület a nyugat-dunántúli Csepreg és környéke, illetve a Pest megyei Zsámbék és az azt környező települések, amelyekre vonatkozóan a szerzők hosszú távú népesedéstörténeti rekonstrukciót végeznek. A vizsgálat az 1970-es népszámlálás országosan reprezentatív mintájából származó retrospektív termékenységtörténeti adatok többváltozós eseménytörténeti elemzésén alapul. Az összehasonlító elemzés eredményei szerint mindkét kistérségben egy már létező születéskorlátozó minta válik egyre erőteljesebbé, amelyre rányomják bélyegüket a társadalmi egyenlőtlenségek. A kétgyermekes családmódel átvetelében élen jártak a magasabb iskolai végzettséggel rendelkező házaspárok, míg a legalacsonyabb iskolázottsággal bíró házaspárok voltak leginkább leszakadóban e mintaváltásban. A gyermekvállalási mintaváltás elsősorban a későbbi születések korlátozásával valósult meg mindkét régióban.

Tárgyszavak: termékenységcsökkenés, demográfiai átmenet, egyenlőtlenségek, retrospektív adatok, történeti demográfia

Őri Péter
KSH Népeségtudományi Kutatóintézet
E-mail: ori@demografia.hu

Pakot Levente
KSH Népeségtudományi Kutatóintézet
E-mail: pakot@demografia.hu

BEVEZETÉS¹

A 19–20. századi termékenységi átmenet viszonylag jól kutatott téma Magyarországon, ugyanakkor továbbra sem ismertek a részletek és az ok-okozati összefüggések. A kérdés vizsgálata hosszú ideig aggregált népszámlálási és népmozgalmi adatok elemzésén alapult, amelyek segítségével országos és regionális szinten egyaránt sikerült rekonstruálni a demográfiai átmenetben érintett női kohorszok gyermekszámának alakulását. Az elemzések egyszerűen rámutattak a foglalkozás, a felekezet vagy az iskolai végzettség szerinti differenciákra (Andorka 1969, 1987, Dányi 1991b, 1994, Kamarás 2000, Szukicsné 1986, 2000, Thirring 1936, 1941, 1959). A közelmúltban a két adatforrás kombinációja révén előtérbe került a termékenységi átmenet mikro-regionális és településszintű differenciáinak vizsgálata is (Dányi 1994, Koloh 2013b, Őri 2006, 2007). A mikro-demográfiai vizsgálatra leginkább alkalmas településszintű családrekonstrukciós vizsgálatok az átmenet előtti termékenység vizsgálatára fókuszálnak, és általában lezárulnak az állami anyakönyvezés bevezetését jelölő 1895-ös évnél, vagyis nem terjednek ki a magyarországi termékenységcsökkenés szempontjából nagyon fontos későbbi időszakokra (Benda 2006, vö. Koloh 2013a, 2014, Pakot 2013, 2016).² A tapasztalatok ugyanakkor azt mutatják, hogy a termékenységcsökkenés valóban egy fokozatosan kibontakozó, elhúzódó folyamat volt, amely a 19. században kezdődött. De az is világossá

¹ A tanulmány a „Termékenységi átmenet mikroperspektívából a 19–20. századi Magyarországon” című OTKA kutatás (K 113100) egyik részeredménye. Az itt közölt elemzés első változatát bemutattuk az Európai Történelmi Demográfiai Társaság (European Society of Historical Demography) 2014. szeptember 25–27-én Algheróban (Szardínia, Olaszország) megrendezett nyitó konferenciáján.

² A családrekonstrukciós vizsgálatok 1895-ös időhatára egész egyszerűen annak tulajdonítható, hogy a kutatások forrásbázisát jelentő egyházi anyakönyvek az állami anyakönyvezés kezdetét jelölő 1895. október 1-jéig érhetők el mikrofilmen a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára kutatótermében.

vált, hogy számos településen csak az első világháborút követően indult meg a végleges és jelentős termékenységcsökkenés, illetve hogy a két világháború között egy új szakasza kezdődött, amelynek során a második világháború után termékeny korba lépő nők között már a kétgyermekes modell vált uralkodóvá. Mindezedáig azonban kevés kísérlet történt egy település vagy településcsoport demográfiai folyamatainak egyéni szintű adatok felhasználásával történő longitudinális vizsgálatára, amely kiterjedne a két háború közötti időszakra vagy a második világháborút követő évtizedekre is, noha a demográfiai átmenet lezárulását a legtöbben az 1960-as évekre teszik (Dányi 1991a, 1991c, Andorka 1987: 270–287). Összességében a mai napig sincs részletekbe menő mikro-demográfiai elemzés arról, hogy egy adott kistérségben vagy településen milyen mechanizmusok és differenciák szerint, továbbá milyen tényezők hatására alakult át a gyermekvállalási hajlandóság. Emellett szükség volna összehasonlító vizsgálatokra is, hogy feltárhassuk a vagyoni és társadalmi státusbeli egyenlőtlenségek termékenységre gyakorolt hatását a demográfiai átmenet folyamán (Breschi et al. 2013, Colleran et al. 2015).

Tanulmányunk ezt a hiányt próbálja csökkenteni az 1970-es népszámlálás országosan reprezentatív termékenységi adatfelvételének négy dunántúli (Csepreg, Bük, Bő, Nagygeresd) és három Budapest környéki településéről (Zsámbék, Tök, Perbál) fennmaradt adatainak mikro-demográfiai elemzésével. Az 1970-ből származó retrospektív élettörténeti adatok alapján rekonstruáljuk a 19–20. század fordulóján és a 20. század első évtizedeiben született nők gyermekvállalás-történetét.

A tanulmány szerkezete a következő. Az első részben ismertetjük az 1970-es termékenységi adatfelvétel jellemzőit, majd a második részben a vizsgált közösségeket mutatjuk be. A harmadik rész az elemzett minta jellemzőit és a módszerek leírását tartalmazza. A negyedik rész az elemzés, először a leíró statisztikákat, majd a többváltozós statisztikai elemzés eredményeit ismertetjük. Rövid összegzés és kitekintés zárja a tanulmányt.

AZ 1970. ÉVI TERMÉKENYSÉGI ADATFELVÉTEL

Az adatok forrása az 1970-es népszámlálás 25%-os, országosan reprezentatív mintájának eredeti kéziratos formában fennmaradt kérdőívei (MNL OL XXXII-23-a). A forrás sajátossága, hogy a teljes népesség mintavételes eljárás keretében kiválasztott 25%-ára vonatkozik, individuális szintű adatokat tartalmaz, és az alapösszeíráshoz képest részletesebb adatfelvételt jelent (KSH 1977).

A mintavétel alapegységeit a számlálókörzetek jelentették. Az összeírás során a mintába bekerült számlálókörzetekben élő minden 15 év feletti nőtől felvették a gyermekeire és házasságkötéseire vonatkozó adatokat. A kérdőív negyedik oldalán található négyrészes adatfelvétel első része a született gyermekek számát tartalmazza, ezen belül részletezve az anyával együtt élő, a különélő, a meghalt és a halvaszületett gyermekeket. A második rész részletes termékenységtörténetet tartalmaz: a született gyermek születési sorszámát, nevét, nemét, születési évét és hónapját, illetve amennyiben meghalt, a halálozás évét. A kérdőív harmadik része a nő házassági adataira terjed ki: az első, továbbá – amennyiben esedékes – a második és harmadik házasságkötés(ek) időpontját (év, hónap), a házasság fennállásának tényét, illetve amennyiben a népszámlálás időpontjában már megszűnt házasságról vagy különélésről van szó, ezek körülményeit: a megszűnés/különköltözés évét, továbbá a megszűnés okát (özvegyülés vagy válás) tartalmazza. A negyedik, egyben utolsó rész az élettársi kapcsolat fennállása esetén a kapcsolat létrejöttének időpontját (év) rögzíti.

Az 1970-es termékenységi adatfelvétel alapján nem csupán az adott házasságban született gyermekek száma vizsgálható, hanem az egyes születések/gyermekvállalások időzítése is (Pakot 2014, 2015). Továbbá fennáll annak a lehetősége is, hogy a termékenységi adatfelvétel információit kiegészítsük a népszámlálási kérdőíveken szereplő egyéb információkkal, mint például az anya életkora, születési helye, iskolai végzettsége, foglalkozása vagy foglalkozástörténete, a lakhatás jellemzői, a lakás felszereltsége stb.

A vizsgált populációt az 1970-ben a két településcsoport valamelyikén élt, és a népszámlálás során a részletes adatfelvételi mintába bekerült 15 év feletti nők alkotják. Módszertani szempontból fontos hangsúlyozni, hogy a forrás retrospektív termékenységi és élettörténeti adatokat tartalmaz. Az ezek alapján kirajzolódó demográfiai viszonyok csak a forrás sajátosságából fakadó korlátok figyelembe vételével tekinthetők a 20. század folyamán a két mikro-régióban élő nőkre jellemzőnek. Forráskritikai szempontból három kérdés merülhet fel, amelyekkel kapcsolatosan nincs kielégítő válaszuk: 1.) feltehető, hogy a mintába került idős női nemzedékek gyermekvállalási mintázata a differenciális halandóság következtében különbözhetett a saját nemzedékükre összességében jellemzőtől; 2.) az idős női nemzedékek esetében a gyermekvállalásaik történetének felidézésekor előfordulhat válaszmegtagadás vagy szelektív emlékezet, azaz elfelejthetik megemlíteni a kora csecsemőkorban meghalt gyermekeiket; 3.) a helyben maradó női nemzedékek feltehetően gyermekvállalási szokásaikban is különbözhetnek a településről korábban elvándorló női csoportoktól.

Ennek következtében a népszámlálás retrospektív termékenységi adatai felvetik az alulbecslés lehetőségét, hiszen az adatok a népszámlálás eszmei időpontjában életben levő nőkre vonatkoznak. Vagyis a halandóság, vándorlás és válaszmegtagadás összetett hatásai következtében a népszámlálás a ténylegesnél alacsonyabb gyermekszámot regisztrálhatott (van Bavel 2014: 932–936). Az elvándorlás pozitív és negatív összefüggésben is állhat a gyermekszámmal. Továbbá feltehető, hogy az idős személyek gyermekszáma alulregisztrált, hiszen az idős személyek elfelejthetik megemlíteni a kora csecsemőkorban meghalt gyermekeik születését, különösen egy magas csecsemő- és gyermekhalandósággal jellemezhető környezetben. Említést érdemel az is, hogy a gyermekszám és a poszt-reproduktív (50 év feletti) élettartam összefüggésben állhat egymással, bár ezt nem minden elemzés támasztja alá. A történeti népességek vizsgálatai hangsúlyozzák, hogy a sokgyermekes nők alacsonyabb poszt-reproduktív élettartama elsősorban az alsó társadalmi csoportokra korlátozódott (Dribe 2004), ugyanakkor felhívják a figyelmet egy harmadik kockázati tényező, a korai megözvegyülés szerepére, amely a gyermekszámmal összekapcsolódva komoly halálózási kockázatot eredményezhetett (Alter et al. 2007). Hozzánk időben közeli népességek esetében a termékenység és a relatív halandósági kockázat vizsgálata U típusú összefüggést mutat, vagyis a gyermektelen és a sokgyermekes (ötnél több gyermeket szült) nőket rosszabb halandósági viszonyok jellemzik mint a közbülső kategóriába tartozókat, de a differenciák erősen kontextusfüggőek. A gyermekszám halandóságra gyakorolt hatása általában alacsonyabb, mint a társadalmi státus vagy az iskolai végzettség hatása (Doblhammer 2000).

A VIZSGÁLAT TEREPE

A vizsgálat terepe két, egymástól társadalmi, gazdasági és kulturális szempontból eltérő terület: a nyugat-dunántúli Csepreg és a közvetlen közelében fekvő Bő, Bük és Nagygeresd, illetve a Pest megyei Zsámbék, Tök és Perbál települések. A nyugat-dunántúli Bük a 19. század folyamán három településből (Alsó-, Felső-, és Középbük) állt, amelyek 1902-ben egyesültek ezen a néven; Csepreg a Felső- és Alsóváros fokozatos egybeépülésével jött létre (Gyurácz 2000, Szabó 1985, Németh 2014). A 19. század második felében a térségben mezőgazdasági modernizációs folyamat zajlott le: Bükön a vasúthálózat 1865. évi kiépülését követően 1867–1869-ben korszerű cukorgyár jön létre; Csepreg

járási székhellyé válik, és a bükinél kisebb méretekben ugyan, de itt is jelentős iparosodás történik. A gazdasági modernizáció munkalehetőséget teremtett a környékbeli falvak szegényebb rétegeinek, és távoli vidékekről érkezett mes-terembereknek, hivatalnokoknak. Az 1857 és 1869 közötti rövid időszakban Bük népessége 1614-ről 2709 főre – mintegy 68%-kal –, Csepreg népessége 2069-ről 3273-ra – 58%-kal – növekedett. A dualizmus alatti modernizációs folyama- tot az első világháború megtöri, 1917-ben a büki cukorgyár leég, a gyárat a tulajdonosok a két világháború között fokozatosan felszámolják. Csepreg hely- zete viszonylag stabilabb e téren, hiszen a járási székhely szereppel együtt járó intézményhálózata megmarad, és tovább működnek az ipari középválla- latoknak számító bőr- és téglagyárak. A két világháború közötti időszak jel- lemző gazdasági formája a települések – és döntően Csepreg – külterületén működő árutermelő nagybirtokok, majorok (Meggyespuszta, Izabella-major, Anna-major, Kincsedpuszta, Gyertyánosmajor, Tormáspuszta), amelyek me- zőgazdasági cselédek családjainak biztosítanak megélhetést. A birtokos pa- rasztság ugyanakkor jellemzően kisméretű birtokon gazdálkodik. A második világháborút követő földosztás némileg enyhített a földnélküliek sorsán, de az uradalmak területének egy jelentős részét nem osztották ki, hanem egyben tartották, amelynek következtében az amúgy is erős birtokaprózódást tovább fokozták, életképtelen üzemméretek jöttek létre (Németh 2014: 99). 1949- ben megalakulnak az első tsz-ek. Az egykori cukorgyári műhelyekben Állami Gépállomást hoznak létre, ez a korszak legnagyobb munkáltatója, dolgozói létszáma az 1963-as megszűnésekor 150 fő. 1958-ban megalakult a Csepregi Állami Tangazdaság, amely gyümölcstermelésével vált ismertté. A települé- sek kisiparosai a háborút követően Kisipari Termelőszövetkezetekbe (Csepregi Cípész KTSZ, Büki Vegyesipari Szövetkezet) tömörültek. Az 1960-as évek fontos fejleménye a büki termálkút felfedezése és a gyógyfürdő fokozatos kiépítése, amely évtizedekre meghatározta a település fejlődését (Szabó 1979: 42–56, Németh 2014). A gazdasági-társadalmi változásokat jól tükrözi a népességszám változása is. Bükön a 19. századi növekedést követően, a két világháború közötti népességcsökkenés a gazdasági konjunktúra lecsengését mutatja, a népességszám csak a második világháború után nő valamelyest, majd 1970-ig nagyjából stagnálás jellemzi a települést. Csepreg esetében a növekedést az első világháború után stagnálás váltotta fel, majd a második világháború után enyhe növekedés volt tapasztalható, de 1970-re újra csökkent a népességszám (1. táblázat).

1. táblázat: A népességszám változásai a nyugat-dunántúli és a Pest megyei településeken, 1880–1970
 Population size of the communities under study, 1880–1970

	Bük	Csepreg	Bó	Nagygeresd	Zsámbék	Perbál	Tök
1880	3030	3952	1077	433	3788	1433	1499
1890	2791	3843	1080	469	4174	1595	1531
1900	2847	4065	1135	448	3998	1778	1311
1910	2965	4103	1181	475	4215	1815	1276
1920	2804	4192	1219	494	4323	1909	1379
1930	2552	4135	1196	701	4437	2023	1299
1941	2447	4010	1104	669	4525	2066	1291
1949	2648	4251	1135	702	2606	1403	1262
1960	2683	4348	998	650	2850	1656	1325
1970	2563	4079	847	576	3122	1719	1353

Forrás: Népszámlálások (Kovacsics 1993, Horváth 2000).

Zsámbék a 18. század közepén került a Zichy család birtokából a korona tulajdonába, német és részben magyar lakosságú mezőváros volt, jelentős zsidó közösséggel. Perbál homogén római katolikus népességű német község volt, míg a döntően református magyarok lakta Tökön katolikus kisebbség is élt. Zsámbék és Perbál a 20. század első felében is őrizte római katolikus arculatát, a képet csak Zsámbék esetében módosította némileg az izraelita közösség változó (de a 20. század első felében csökkenő) aránya. Tökön viszont a római katolikus kisebbség aránya – feltehetően a vándorlás következtében – a 20. század elején már háromszorosa a 18. századi értéknek (1900-ban 15%). Tök döntően magyar jellege nem sokat változott a 19. század végén és a 20. század első felében. Itt a beköltöző katolikusok is inkább magyarok lehettek, így nem változtatták meg a falu etnikai arculatát. A két német településen azonban fontos változások történtek. Az anyanyelvi bevállásra épülő statisztikák szerint a századfordulóig többé-kevésbé állandó maradt a németajkúak aránya, de 1910-re mindkét helyen erősen megnőtt a magyarok részaránya. Ez különösen Zsámbékra volt jellemző, ahol a németek aránycsökkenése a jelenség másik oldala, míg Perbálon főleg a szlovákok csökkenő arányából táplálkozott a magyarokénak a növekedése. Persze mindez nem feltétlenül utal valódi identitásváltásra, nyilván szerepe lehetett benne a tényleges asszimilációnak, de az összeírói gyakorlat változásának

is. 1949-re a német közösségek eltűnnek az anyanyelvi statisztikából, ez részben együtt járt a két német falu lakosságának erőteljes csökkenésével is, ami a második világháború utáni kitelepítések következménye volt. 1945–1946 nyilvánvalóan fordulópont a két közösség életében, a többséget adó etnikai csoport részben elhagyni kényszerült lakóhelyét, részben pedig helyben maradv magyar anyanyelvűnek vallotta magát.³ Az 1970-es retrospektív női termékenységtörténetek tehát nyilvánvalóan nem a 20. század első felében a két településen élt nők demográfiai viselkedését jelenítik meg, hanem a kitelepítések ellenére helyben maradó és a beköltöző népeiségre vonatkoznak. Ezzel szemben Tökön nagyobb a népesség stabilitása, az 1970-es adatokból valóban a település múltja rajzolódik ki előttünk.

Mindhárom település megőrizte agrárjellegét a két háború között is, a lakosság 60–80%-a 1930-ban is a mezőgazdaságból élt. A mezőgazdaságból élő népesség jelentékeny részét (75–80%-át) Tökön és Perbálon 1900-ban a kisbirtokosok és családtagjaik teszik ki. A mezőgazdasági cselédek részaránya hasonló a két településen (13%), ugyanakkor Zsámbékon közel 50% a mezőgazdasági bérmunkások aránya (Őri 2014: 217). Az agrárviszonyok részben a gazdálkodás jellegével, a 19. századi zselléresedés, birtokaprózódás folyamataival, ez utóbbiak pedig a települések öröklési szokásaival hozhatók összefüggésbe. Galgóczy Károly szerint a 19. század közepén mindhárom faluban a búzatermelés a megélhetés alapja, de Zsámbék és Tök esetében a szőlőművelés és az állattenyésztés (Zsámbékon kiemelve a lótenyésztés) is említést nyer (Galgóczy 1877: 67, 69, 86). Perbál és Zsámbék jelentékeny erdőterülettel is bír a 19. század második felében, az egy főre jutó termőterület mindkét faluban csökken a 19. század folyamán (Őri 2014: 217–218). A zselléresedés, birtokaprózódás, a mezőgazdasági munkások viszonylag nagyfokú jelenléte (főleg Zsámbékon, de Tökön is) összefügghetett a német és magyar közösségek öröklési rendjével: az előbbiekre a törzsöröklés volt jellemző (Husz 2002), vagyis a nem öröklő fiú utódok zsellérré vagy mezőgazdasági bérmunkássá váltak, ha nem tudtak elköltözni a településről; míg Tökön a fiú örökösök közötti egyenlő osztás hozott létre jelentős kisbirtokos és bérmunkás, cseléd réteget. Zsámbékon ugyanakkor jelentős az iparosok és a kereskedelemben dolgozók aránya is: 1930-ra ez közel 40% lesz (Őri 2014: 216).

³ Lásd részletesebben: Őri 2014: 211–214.

Demográfiai téren is jelentős különbség mutatkozik a két német és a magyar település között. A két német falut magas házasságtermékenység jellemzi, ugyanakkor Tökön ez mintegy 30%-al alacsonyabb a 20. század elején. Az első világháború után a különbség csökken, a termékenység csökkenése látványos lesz a két német faluban is, de a töki alacsonyabb házasságtermékenység megmarad 1941-ig (Óri 2014: 235). A nyers születési arányszámok a második világháború utáni korszakra nézve is azt mutatják, hogy a gyermekszám Tökön alacsonyabb, mint a másik két faluban. Ugyanakkor a női első házasság életkorában vagy a nupcialitás (a termékenykorú nők között a házasság aránya) terén a különbségek nem jelentősek, bár kétségtelen, hogy Tökön eredetileg korábban házasságot kötöttek a nők, a két világháború között azonban ez a különbség lényegében eltűnt (Óri 2014: 231, 235). Ugyanakkor azt látjuk, hogy a népességszám a második világháború végéig csak csekély ütemben nő a német településeken, míg Tökön stagnálás jellemző. A különbség a két típus között a vándorlásban rejlik. A két német falu mindvégig jelentős elvándorlást mutat a második világháborút megelőzően, míg Tökön 1890-ig inkább a csekély mértékű bevándorlás volt jellemző. Alapvetően különböző demográfiai rendszereket látunk tehát: a német falvakban magas házasságtermékenység volt, és a népességnövekedést fékezte a nem örökösök jelentős mértékű elvándorlása; míg a magyar településen alacsonyabb termékenység, nagyobb zártság, kisebb mobilitás volt jellemző, egészen addig, amíg a modernizálódó környezet nem jelentett nagyobb ösztönzést az elvándorlás irányába. Ettől fogva a különbségek csökkenni kezdtek, az egyébként alacsony töki házasságtermékenység az első világháborúig nőtt, majd a mindhárom falura jellemző együttes csökkenés mérsékelte az eltéréseket (Óri 2014: 239–240).

A 2. táblázat a nyers születési arányszámok alakulását mutatja a vizsgált településeken. Az 1910-es évektől a nyers születési arányszámok fokozatos csökkenését láthatjuk, amelyek csökkenő gyermekszámról tanúskodnak. Ugyanakkor látható, hogy a Pest megyei régióban magasabbak a gyermekszámok, különösen a két német településen. Náluk jobban előtűnik a főleg a második világháború után bekövetkező rekompenzáció (vagy a beköltöző fiatal népesség magasabb gyermekszáma). Ettől eltekintve az 1930-as évektől csökkennek a különbségek, noha teljesen nem tűnnek el a vizsgált periódusban.

2. táblázat: A nyers születési arányszám változása a nyugat-dunántúli és a Pest megyei településeken (ezrelék), 1910–1960

Crude birth rates in the communities under study (per thousand), 1910–1960

	Bük	Csepreg	Bő	Nagygeresd	Zsámbék	Tök	Perbál
1910	27,9	34,8	32,4	33,8	40,2	36,8	48,0
1920	23,9	26,2	28,7	23,6	39,6	34,1	56,1
1930	23,1	21,0	20,9	18,5	32,2	18,5	38,1
1941	20,0	15,9	22,6	22,4	21,0	20,1	20,3
1949	23,8	19,3	14,1	22,8	30,3	19,0	33,5
1960	13,8	16,8	8,0	12,3	15,1	14,3	16,9

Forrás: Népszámlálások (Kovacsics 1993, Horváth 2000) és népmozgalmi adatok (Klinger 1969).

ADATOK ÉS MÓDSZEREK

Az 1970. évi népszámlálás során Bük központi belterületét 8, Csepreg belterületét 12, Bő belterületét 3, Nagygeresdét pedig 2 számlálókörzetre osztották. A külterületi népességet ugyancsak számlálókörzetekbe sorolták. A reprezentatív adatfelvételre Bükön a 4-es és 8-as, Csepregen a 3-as, 7-es és 11-es, Nagygeresd és Bő településeken a 2-es, illetve 1-es számlálókörzeteket jelölték ki. Bükön 180 lakás- és 622 személyi összeíróívet, Csepregen 197 lakás- és 603 személyi összeíróívet, Bőben 87 lakóívet és 134 személyi kérdőívet, míg Nagygeresden 76 lakóívet és 239 személyi kérdőívet vettek fel. A büki reprezentatív minta tehát 622 személy, a csepregi 603 személy, a bői 134 személy, a nagygeresdi minta pedig 239 személy adatait tartalmazza. Ez a települések központi belterületén élő összes lakónépesség 24, 17, 16, illetve 44%-át jelenti.

A Pest megyei települések esetében az 1970-es népszámlálás során Perbál központi belterületét 6 számlálókörzetre, Zsámbék központi belterületét 11 számlálókörzetre, Tök központi belterületét pedig 3 számlálókörzetre bontották. A reprezentatív adatfelvételre Perbálon a 2-es és 6-os, Zsámbékon az 5-ös és 9-es, Tökön pedig az 1-es számlálókörzeteket jelölték ki. Perbálon 156 lakóívet és 580 személyi kérdőívet, Zsámbékon 158 lakóívet és 627 személyi kérdőívet, Tökön pedig 87 lakóívet és 304 személyi kérdőívet vettek fel. A perbáli reprezentatív minta tehát 580 személy, a zsámbéki 627 személy, míg a töki 304 sze-

mély adatait tartalmazza. Ez a központi belterületi lakónépességek 36, 19, illetve 27%-át jelenti.

A mintában szereplő nők termékenységtörténetének vizsgálatakor felváltva alkalmazzuk a történeti periódus, illetve a születési kohorsz megközelítéseket. Az előbbi elemzéséhez az adategyüttest személy-periódus típusú adatállománnyá alakítottuk. A minta életkor szerinti megoszlását figyelembe véve az elemzést az 1920–1970 közötti időszakra szűkítjük, vagyis a népszámlálást megelőző ötven év termékenységtörténetét vizsgáljuk. Az elemzés első részében deskriptív statisztikákkal mutatjuk be a házas termékenységi arányszámok történeti periódusok szerinti alakulását, illetve a házassodási, első és utolsó gyermekvállalási életkorok, illetve a születések közötti intervallumok időbeli változásait. A gyermekvállalási kohorsz megközelítésekor a mintát leszűkítjük az 1895 és 1925 között született – tehát 1970-ben legalább 45 éves, és legalább 40 éves korukig első házasságukban élő – nőkre, akik termékenységtörténete 1970-ben már lezárult (befejezett termékenység vizsgálata). Az elemzés második részében a születési intervallumok többváltozós eseménytörténeti elemzését alkalmazzuk, amellyel a gyermekvállalás iskolai végzettség, lakóhely és születési hely szerinti differenciáit próbáljuk feltérképezni (gyermekvállalási hajlandóság vizsgálata).

A születési intervallumok elemzése szakaszonként konstans exponenciális kockázati modellekkel történik. A születési intervallumok hathónapos szakaszból állnak. Az eseménytörténeti modellek egy újabb születés kockázatát becsülik. A kockázati idő egy adott születéstől a következőig vagy a megfigyelés lezárásának időpontjáig (a nő 50. életéve vagy a házasság megszűnése vagy az 1970. évi népszámlálás eszmei időpontja) tart. A többváltozós elemzésben két mintát vizsgálunk. Az első minta az összes házas és valaha házas (özvegy, elvált) nők első házasságának termékenységtörténetét tartalmazza. A második minta egy szűkebb csoportot fog át, ebbe kizárólag azok az első házasságukban élő nők kerültek, akiknek férje jelen volt a népszámlálás időpontjában. Ez utóbbi minta kialakítását az a cél motiválta, hogy a férjek jellemzőit (iskolai végzettségét) mint a termékenységet befolyásoló tényezőt önálló változóként bevonjuk az elemzésbe. Mindkét modellben a következő változók hatását vizsgáltuk: az anya aktuális életkora, az anya életkora a házasságkötéskor, a korábbi születés sorszáma, a történeti időszak két nagyobb periódusra – 1920–1944 és 1945–1969 – bontva, a legutóbb született gyermek továbbélési státusa, az anya iskolai végzettsége, lakóhelye és születési helye. A házaspáros mintán alapuló modell kiegészül az apa iskolai végzettségét mutató változóval.

A gyermekvállalással összefüggő tényezők között elsőként a nő iskolai végzettségét vizsgáljuk. Ez kétértékű változó három nagyobb csoporttal: 6 elemnél alacsonyabb iskolai végzettség; 6–8 elemi; illetve az elemi iskolai végzettségénél magasabb – polgári, középiskolai vagy felsőfokú iskolai – végzettség. A férj iskolai végzettségének kialakításában ugyanezt a csoportosítást követtük. A magasabb iskolai végzettség szoros összefüggésben lehet az új gondolatokra és viselkedési formákra való nyitottsággal, a vallási előírásoktól való függetlenséggel, a változó női és családanyai szerepek gyorsabb átvételével. A nő iskolai végzettsége társadalmi és kulturális különbségeket tükrözhet, mint ahogy a nő születési helyét jelző változó is. Ez utóbbi kétértékű változó három csoporttal: helybéli születésű; közeli (kb. 20 kilométeres körzeten belüli) születésű; illetve távolabbi (20 kilométeres körzeten kívüli) születésű. A számlálókörzet változó a települések, illetve településrészek közötti kulturális – például felekezeti – vagy társadalmi különbségeket is tükrözheti.

EREDMÉNYEK

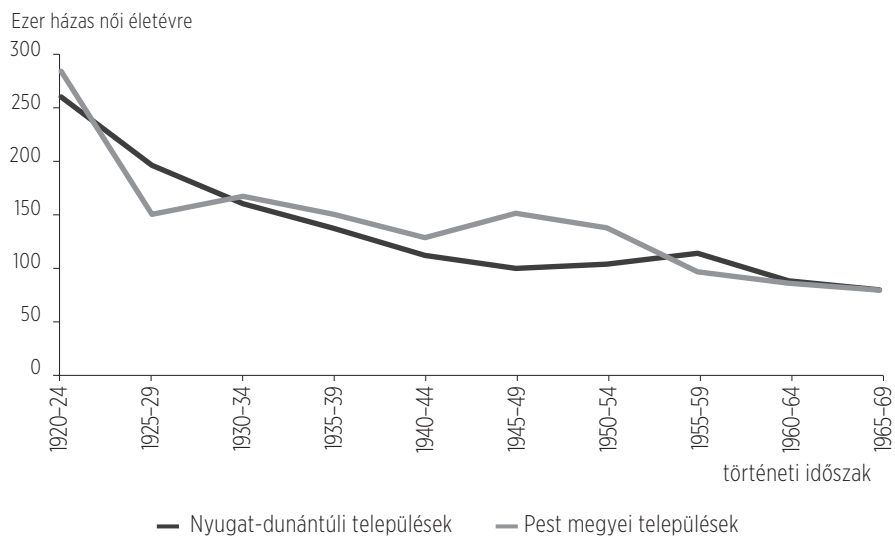
Deskriptív statisztikák

Az *1. ábra* az általános házassági termékenységi arányszámokat mutatja a két kistérségben, ötéves történeli periódusokban 1920 és 1970 között. Jól látható a termékenység két világháború közötti zuhanása mindkét kistérségben. A Zsámbék környéki mintában a második világháborút követően látható egy kis emelkedés, amely azonban meglehetősen rövid életű. A nyugat-dunántúli mintában az 1950-es évek második felében – talán éppen a Ratkó-korszak következményeként – ugyancsak egy kis átmeneti emelkedés látható. Összességében a termékenység a vizsgált időszak végére a 1920-as évek eleji értékek közel egyharmadára csökken. Fontos hangsúlyoznunk, hogy itt az általános házassági termékenységi arányszámokról van szó, vagyis nem differenciálunk életkor szerint.

A *2. és 3. ábra* a korszecifikus házassági termékenységi arányszámokat mutatja. Két periódusra bontva, térségenként külön-külön mutatják a korszecifikus termékenységi arányszámok alakulását. Mindkét ábrán szembeűnő a termékenység periódusok szerinti csökkenése minden korcsoportban. Ugyanakkor a görbék formája nagyon hasonló, tehát egy már létező születéskorlátozó minta egyre erőteljesebbé válását láthatjuk.

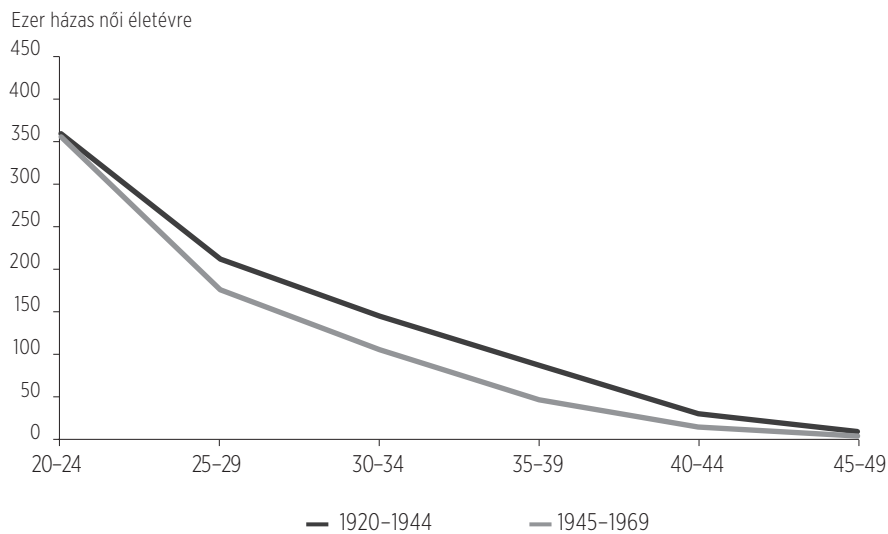
1. ábra: Általános házasi termékenységi arányszámok (15–49 éves) a vizsgált kistérségekben, 1920–1969

General marital fertility rates (those aged 15–49) in the communities under study, 1920–1969

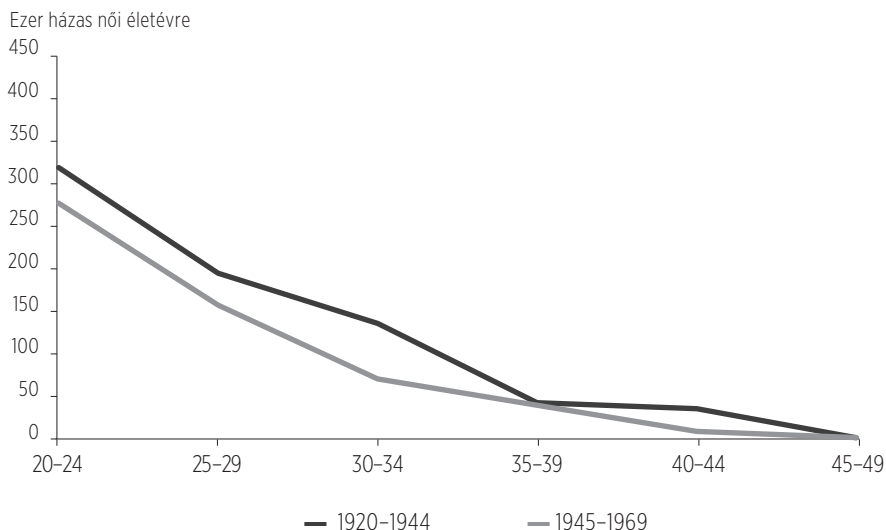
2. ábra: Korspecifikus házasi termékenységi arányszámok nagyobb periódusonként, nyugat-dunántúli települések, 1920–1969

Age-specific marital fertility rates by period in the West Transdanubian communities, 1920–1969

3. ábra: Korspecifikus házasi termékenységi arányszámok nagyobb periódusonként, Pest megyei települések, 1920–1969

Age-specific marital fertility rates by period in the communities from Pest county, 1920–1969

A vizsgált mintegy 50 év alatt a 20–49 éves korú nők teljes házasi termékenységi arányszáma (THTA) a nyugat-dunántúli mintában 4,2-ről 3,5-re, a Pest megyei mintában az időszak eleji 3,6-ról 2,7-re csökkent. Óvatosan kell kezelnünk azonban a THTA-t, hiszen ez egy elméleti konstrukció, amely azt mutatja, hogy egy nőnek átlagosan hány gyermeke születne, ha 20 és 49 éves kora között házasságban élne. Ez azonban nem reális feltételezés egyik elemzett minta esetében sem. Amint látni fogjuk a későbbiekben, a Nyugat-Dunántúlon a 20. század első felében a női házasi életkorok rendre megközelítették a 25. életévet. A házasságban született gyermekek valóságos számát jobban visszaadja a THTA 25–49 éves kor közötti értéke, amely a nyugat-dunántúli mintában 2,4-ről 2,0-ra, a Pest megyei mintában 2,0-ról 1,6-ra csökkent.

A termékenység csökkenésének deskriptív leírását tovább finomíthatjuk a termékenység Peter McDonald által kidolgozott paraméterének (McDonald 1984) bemutatásával. Az átlagos gyermekszám kiszámításakor a következő képletet alkalmazzuk: $CEB = 1 + ((l-m-f)/i)$, ahol l a nő életkora az utolsó szüléskor, m a legalább egy gyermeket vállaló nők házasi életkora, f a házasságkötés és az első gyermek születése között eltelt intervallum hossza,

és végül az i a születések közötti intervallumok hossza.⁴ Mint fentebb már hangsúlyoztuk, a számítás érdekében kohorsz megközelítést alkalmazunk, vagyis az 1896 és 1925 között született, legalább 40 éves korukig első házasságban élő nők házasság- és gyermekvállalás-történetének adatait használjuk. A 3. táblázat kistérségenként elkülönítve mutatja a fenti statisztikákat. Jól látható, hogy az alacsony termékenység egyik fontos tényezője a késői házasodás. A két háborús időszak és az azok közötti gazdasági nehézségek nem kedveztek az önálló házasságkötésnek. Különösen hangsúlyos ez a nyugat-dunántúli mintában, ahol az átlagos házasodási életkor rendre a 24. életévre esik. A másik fontos jellemző az utolsó gyermekvállalás életkora, amely a nők 30-as életéveinek elejére korlátozódik. A gyermekszám a legidősebb kohorsz 3,3-as értékéről 2,71-re csökken, amelyben az utolsó gyermekvállalás életkorának csökkenése, vagyis a gyermekvállalási periódus rövidülése játssza a legfontosabb szerepet.

3. táblázat: McDonald-féle termékenységi paraméterek
McDonald's index of children ever born in non-sterile marriages

	1896 és 1925 között született, legalább 40 éves korukig első házasságukban élő nők	
	Nyugat-dunántúli települések	Pest megyei települések
s (azok aránya, akik legalább egy gyermeket szültek)	0,887	0,904
m (első házasságkötés átlagos életkora)	24,3	22,3
f (házasságkötés és első gyermekvállalás közötti intervallum hossza hónapokban)	16,3	21,5
i (a születések közötti intervallumok hossza hónapokban)	39,2	36,4
l (utolsó gyermekvállalás életkora)	32,1	30,5
N	282	167
Átlagos gyermekszám (CEB)	2,66	2,81

⁴ A McDonald-féle paraméterek történeti alkalmazására lásd Engelen – Ying-Hui 2007: 145–148.

Eseménytörténeti elemzés

Az elemzés további része a többváltozós eseménytörténeti elemzés eredményeit tartalmazza.

A 4. táblázat a változók statisztikai megoszlását mutatja a két mintában. Fontos hangsúlyozni egyfelől a nyugat-dunántúli és a Pest megyei minta közötti különbségeket, illetve a két mintán belül a teljes női népességen és a házaspárokra alapuló minták közötti eltéréseket. Több jellemző szempontjából jóval homogénebbnek tekinthető a nyugat-dunántúli népesség, mint a Pest megyei. Mindkét településcsoportban a női populáció jelentős része 6–8 elemivel rendelkezik, azonban míg a nyugat-dunántúli mintában ez a csoport a teljes népesség több mint háromnegyedét alkotja, addig a Pest megyei mintában kb. kétharmadát. A Pest megyei mintában relatíve magasabb a 6 elemnél alacsonyabb iskolai végzettséggel rendelkező nők aránya. A nyugat-dunántúli településeken élő nők között több mint fele arányban helybeli születésűek vannak, és további 30%-uk a közeli településekről származik. A Pest megyei településeken éppen a távolabbi vidékekről származók aránya a legmagasabb, meghaladja az 50%-ot. A Pest megyei mintában nagyobb arányt képviselnek a fiatalabb korcsoportok. A fiatalabb korszerkezet tükröződik a történeti időszak szerinti megoszlásban is: míg a nyugat-dunántúli teljes mintában a második világháború előtti időszak a teljes adatállomány 40%-át foglalja el, addig a Pest megyei mintában a vonatkozó adat 32%. A két településcsoport eltér egymástól az első házasságkötési életkor értékei szerint is. Míg a nyugat-dunántúli településeken az első házassági átlagéletkor 23,2 év, addig a Pest megyei településeken ez mintegy két évvel alacsonyabb (21,1, illetve 21,3 év), amely eltérő házassági mintázatokat jelöl.

4. táblázat: A változók megoszlása a házas és valaha házas nők között, illetve a házaspáros mintákban, a nyugat-dunántúli és a Pest megyei településeken (százalék, átlag/szórás)

Distribution of covariates in the samples of (ever) married women and married couples, communities in West Transdanubia and Pest county (percentage, mean and standard deviation)

	Nyugat-Dunántúli települések		Pest megyei települések	
	Házias és (valaha) házas nők	Házaspáros minta	Házias és (valaha) házas nők	Házaspáros minta
Az anya életkora				
15–24 év	14,3	16,2	22,1	24,3
25–29 év	20,1	20,9	22,5	23,0
30–34 év	21,8	21,9	19,9	19,2
35–39 év	18,9	18,0	15,7	15,0
40 év felett	24,9	23,0	19,7	18,4
Háziasodási életkor	23,2 / 3,9	23,2 / 3,9	21,3 / 3,7	21,1 / 3,6
Paritás				
1	30,6	33,2	33,2	34,3
2	31,3	33,0	31,6	32,3
3–4	28,8	27,2	23,3	22,7
5+	9,4	7,6	11,9	10,7
Legutóbb született gyermek				
Életben van	97,8	98,1	97,2	97,5
Meghalt	2,2	1,9	2,8	2,5
Történelmi időszak				
1920–1944	40,0	26,7	31,8	23,5
1945–1969	60,0	73,3	68,2	76,5
Az anya iskolai végzettsége				
6 eleminél alacsonyabb	4,5	4,6	19,8	16,4
6–8 elemi	85,6	84,0	68,5	72,8
6–8 eleminél magasabb	9,9	11,4	11,7	10,7
Az apa iskolai végzettsége				
6 eleminél alacsonyabb		3,9		16,2
6–8 elemi		85,6		69,7
6–8 eleminél magasabb		10,5		14,1

	Nyugat-Dunántúli települések		Pest megyei települések	
	Házass és (valaha) házass nők	Házaspáros minta	Házass és (valaha) házass nők	Házaspáros minta
Az anya születési helye				
Helyben	54,7	54,9	35,0	37,0
Közeli településen	29,8	30,2	13,1	10,7
Távoli településen	15,5	14,9	51,9	52,3
Település és számlálókörzet				
Bük, 4-es szk.	16,2	16,4		
Bük, 8-as szk.	15,3	14,1		
Csepreg, 7-es szk.	2,4	2,5		
Csepreg, 3-as szk.	14,0	13,3		
Csepreg, 11-es szk.	14,9	16,1		
Nagygyeresd, 2-es szk.	17,4	17,9		
Bő, 1-es szk.	19,9	19,6		
Zsámbék, 9-es szk.			21,7	21,6
Zsámbék, 5-ös szk.			20,5	20,4
Perbál, 12-es szk.			20,8	22,0
Perbál, 6-os szk.			15,9	16,7
Tök, 1-es szk.			21,0	19,3
Nők száma	535	388	392	316
Születések száma	814	568	606	472

Az 5. táblázat az egynél magasabb sorszámú gyermekvállalás kockázatának szakaszonként konstans exponenciális eseménytörténeti modellekkel becsült együttthatóit tartalmazza (Blossfeld et al. 2007).⁵ Az együttthatók exponenciális formában relatív kockázatokként értelmezhetők. Az r -rel egyenlő kockázati arányszám azt jelenti, hogy az adott változó értékének 1 egységgel történő emelkedése a kockázati arányszám r -szeres emelkedését eredményezi. Amennyiben $r=1$, akkor a változónak nincs hatása. Az egynél nagyobb együttthatók pozitív, a nulla és egy közé eső együttthatók negatív irányú összefüggést jeleznek. Jelen esetben az egynél nagyobb együttthatók a gyermekvállalás valószínűségének emelkedését, míg a nulla és egy közé eső együttthatók annak csökkenését jelentik, minden esetben egy kijelölt referenciacsoporthoz viszonyítva.

⁵ Hasonló elemzésre lásd Bengtsson – Dribe 2014, Molitoris – Dribe 2016.

Az 5. táblázat két modell eredményeit tartalmazza. Az első modell a teljes női populáción alapszik. A második a szűkebb, házaspáros mintán végzett regresszió. Ez utóbbi modell kiegészül tehát a férj iskolai végzettségét mutató változóval. A vizsgált változók hatásai mindkét mintában rendre azonos irányba mutatnak, vagyis a hatások iránya és a szignifikanciaszint sem változik az elemzett mintának megfelelően.

Legfontosabb változónk, az anya iskolai végzettsége mindkét kistérségben szoros összefüggést mutat a gyermekvállalással. A teljes mintán végzett regresszió-elemzés eredménye szerint az anya iskolai végzettségének emelkedésével párhuzamosan csökken egy újabb gyermekvállalás kockázata. A Pest megyei mintában a társadalmi lejtő jóval erőteljesebben érvényesül. Ez utóbbi településeken a 6–8 elemivel és az ennél magasabb iskolai végzettséggel rendelkezők körében a gyermekvállalás kockázata rendre 29 és 44 százalékponttal alacsonyabb, mint a referencia-kategóriaként szereplő 6 elemivel alacsonyabb iskolai végzettségű nők körében. A férj iskolai végzettsége változó bevonása a házaspáros mintán végzett elemzés során még inkább felerősíti a nők iskolai végzettségének hatását, ugyanakkor a nyugat-dunántúli minta esetében a férj iskolai végzettségének emelkedése a többi változó azonossága esetében is szignifikáns módon csökkenti egy újabb gyermekvállalás valószínűségét.

Az anya életkora mindkét régióban és mindkét mintában szoros összefüggést mutat egy újabb gyermek születésének kockázatával. Minél idősebbek a nők, természetesen annál kisebb ennek kockázata. Már a 25 év feletti korcsoportnál szignifikáns a csökkenés, kb. 30%-al kisebb egy újabb szülés valószínűsége a fiatalabb korcsoporthoz képest. A csökkenés korcsoportról korcsoportra fokozódik, viszont a Pest megyei mintában 30 és 34 éves kor között ez sokkal erőteljesebb, míg nem 35 év felett eltűnnek a különbségek. Mintha a Pest megyei településeken gyorsabban érnék el a kívánt gyermekszámot, miközben korábban házasodtak, korábban vállalták első gyermeküket és általában rövidebbek voltak a szülések közötti intervallumok (3. táblázat). Noha két születéskorlátozó népszerűséget hasonlítottunk össze, ebben a tekintetben a Budapest környéki demográfiai magatartás a „modernebb”, jobban leírható a termékenységi átmenet lezárulásának tekintett „stopping behaviour” fogalmával. A házasodási életkor változónk azt mutatja, hogy a késői házasodási életkor szignifikánsan növeli az újabb szülés kockázatát, vagyis a későn házasodók egyéb tényezők azonossága esetén is hajlamosabbak egy újabb gyermekvállalásra.

A születési sorszám szerinti gyermekvállalási kockázat igen fontos változó, hiszen a kívánt gyermekszámról nyújt információkat. Mindkét régióban erős a csökkenés a kettőnél magasabb sorszámú gyermekszülés esetében (a Nyugat-Dunántúlon 25–30%-al, Budapest környékén 30–35%-al kisebb egy újabb szülés kockázata a kétgyermekes anyák esetében, az egygyermekesekhez viszonyítva), ami a kétgyermekes modell elterjedését mutatja. Magasabb sorszámú születések esetében a kockázat nő, kifejezetten az ötnél magasabb sorszámú születések esetében. Ez egyrészt általános tapasztalat, hiszen a sokgyerekes nők eleve hajlamosak egy újabb gyermek vállalására, másrészt valószínűleg eleve termékenyebbek is.

A legutóbb született gyermek halála statisztikailag szignifikáns módon növeli a gyermekvállalás kockázatát, amely tény rávilágít a csecsemő- és gyermekhalandóság csökkenésének a termékenységszökkenésben játszott szerepére.

A történeti időszak hatása ugyancsak jelentős, a két háború közötti időszakhoz viszonyítva a második világháborút követően mintegy 21–26%-kal alacsonyabb az újabb gyermekvállalás kockázata.

Az anya születési helye nem mutat szoros összefüggést a gyermekvállalással, a nem szignifikáns hatások iránya ugyanakkor településcsoportonként eltérő: míg a nyugat-dunántúli mintában a helyben születettek gyermekvállalási hajlandósága nem különbözik lényegesen a nem helybeli születésűektől, addig a Pest megyei mintában a távoli településről való származás inkább csökkenti a gyermekvállalási hajlandóságot.

A fenti tényezők azonossága esetében is további differenciák forrásaként jelenik meg a számlálókörzet. A csepregi 7-es számlálókörzetben lakó nők korai gyermekvállalási hajlandóságukkal élesen kiemelkednek a többi nő közül, azonban az alacsony esetszám miatt ezt az eredményt óvatosan kell kezelnünk. Annál sokatmondóbb a büki 8-as számlálókörzetben élők alacsonyabb gyermekvállalási hajlandósága. A büki 8-as számlálókörzet a korábbi Alsó-Bük településrészre terjed ki, a két világháború idején és az ezt megelőző időszakokban a birtokos és többségükben evangélikus felekezetiú gazdák lakóhelye volt. A tóki 1-es számlálókörzet ugyancsak a korábbi felekezeti és társadalmi alapú elkülönülésre utalhat.

5. táblázat: Egy újabb születés relatív kockázatai nyugat-dunántúli és Pest megyei településeken, 1920–1969. Szakaszonként konstans eseménytörténeti modellek. Egynél nagyobb sorszámú születési intervallumok

Relative risk of a next birth from piecewise constant exponential hazard model, communities in West Transdanubia and Pest county, 1920–1969, higher order births

	Nyugat-Dunántúli települések				Pest megyei települések			
	Házás és (valaha) házas nők		Házaspáros minta		Házaspáros minta		Házás és (valaha) házas nők	
	Rel. kock.	p	Rel. kock.	p	Rel. kock.	p	Rel. kock.	p
Az anya életkora								
15–24 év	1	ref.	1	ref.	1	ref.	1	ref.
25–29 év	0,65	0,000	0,65	0,000	0,71	0,003	0,77	0,047
30–34 év	0,48	0,000	0,49	0,000	0,39	0,000	0,39	0,000
35–39 év	0,28	0,000	0,25	0,000	0,21	0,000	0,27	0,000
40 év felett	0,07	0,000	0,06	0,000	0,06	0,000	0,07	0,000
Házasodási életkor	1,05	0,000	1,04	0,012	1,03	0,071	1,02	0,253
Paritás								
1	1	ref.	1	ref.	1	ref.	1	ref.
2	0,69	0,000	0,66	0,000	0,74	0,008	0,69	0,004
3–4	0,74	0,011	0,69	0,010	1,03	0,793	0,97	0,835
5+	1,53	0,019	1,38	0,151	1,43	0,056	1,37	0,154
Legutóbb született gyermek								
Életben van	1	ref.	1	ref.	1	ref.	1	ref.
Meghalt	3,12	0,000	2,65	0,000	3,45	0,000	3,67	0,000
Történeti időszak								
1920–1944	1	ref.	1	ref.	1	ref.	1	ref.
1945–1969	0,77	0,000	0,78	0,008	0,73	0,001	0,79	0,030
Az anya iskolai végzettsége								
6 eleminél alacsonyabb	1	ref.	1	ref.	1	ref.	1	ref.
6–8 elemi	0,76	0,099	0,71	0,058	0,71	0,002	0,68	0,003
6–8 eleminél magasabb	0,74	0,134	0,78	0,287	0,56	0,001	0,51	0,005
Az apa iskolai végzettsége								
6 eleminél alacsonyabb			1	ref.			1	ref.
6–8 elemi			0,83	0,376			0,99	0,982
6–8 eleminél magasabb			0,56	0,037			0,77	0,240

	Nyugat-Dunántúli települések				Pest megyei települések			
	Házass és (valaha) házass nők		Házaspáros minta		Házaspáros minta		Házass és (valaha) házass nők	
	Rel. kock.	p	Rel. kock.	p	Rel. kock.	p	Rel. kock.	p
Az anya születési helye								
Helyben	1	ref.	1	ref.	1	ref.	1	ref.
Közeli településen	1,09	0,262	1,09	0,333	0,95	0,737	0,97	0,877
Távoli településen	1,05	0,657	0,96	0,799	0,96	0,698	0,87	0,284
Település és számlálókörzet								
Bük, 4-es szk.	1	ref.	1	ref.				
Bük, 8-as szk.	0,86	0,259	0,69	0,035				
Csepreg, 7-es szk.	1,84	0,003	1,52	0,082				
Csepreg, 3-as szk.	1,07	0,565	0,99	0,960				
Csepreg, 11-es szk.	0,78	0,072	0,76	0,087				
Nagygeresd, 2-es szk.	1,05	0,665	0,98	0,923				
Bő, 1-es szk.	0,98	0,875	0,92	0,573				
Zsámbék, 9-es szk.					1	ref.	1	ref.
Zsámbék, 5-ös szk.					0,95	0,680	1,09	0,559
Perbál, 12-es szk.					1,03	0,781	1,01	0,910
Perbál, 6-os szk.					0,98	0,894	1,05	0,740
Tök, 1-es szk.					0,68	0,013	0,74	0,097
Személyek	535		388		392		316	
Születési intervallum	1357		957		1005		790	
Események	814		568		606		472	
Kockázati idő	9157,4		6406,8		6570,3		5119,5	
Chi ²	3171,0		2147,6		2215,4		1717,6	
-2* log likelihood	-1416,1		-977,6		-1033,0		-808,5	

ÖSSZEGZÉS

A fentiekben az első világháborút követő fél évszázad termékenységcsökkenésének tényét és részleteit vizsgáltuk a nyugat-dunántúli Csepreg és környéke, valamint a Pest megyei Zsámbék és környéke településein. A vizsgálat az 1970-es népszámlálás reprezentatív mintájából származó retrospektív termékenységtörténeti adatok többváltozós eseménytörténeti elemzésén alapult. Az összehasonlító elemzés eredményei szerint mindkét kistérségben egy már létező születéskorlátozó minta válik egyre erőteljesebbé, amelyre rányomják bélyegüket a társadalmi egyenlőtlenségek. A kétgyermekes családmódel átvtételében élen jártak a magasabb iskolai végzettséggel rendelkező házaspárok, és a mintaváltásban az legalacsonyabb iskolázottsággal bíró házaspárok követték őket. A gyermekvállalási mintaváltás elsősorban a későbbi születések korlátozásával valósult meg mindkét régióban.

A két kistérség közötti hasonlóságok erősebbek, mint a különbségek, annak ellenére, hogy a két népesség összetétele jelentősen eltért egymástól. Mindkét területen kiemelkedett a nők (és férfiak) iskolai végzettsége emelkedésének hatása, amely a lokalitástól függetlenül befolyásolta a születéskorlátozó magatartás elterjedését. Ugyanakkor a szocializmus társadalmi egyenlőség eszméjének széles körű elterjedése közepette (Andorka 1987: 283–284) a múltbeli kulturális és társadalmi különbségek bizonyos fokig továbbra is fennmaradtak.

Az elemzéssel megpróbáltunk rámutatni azokra a lehetőségekre, amelyeket az 1970. évi népszámlálás kéziratos formában fennmaradt individuális szintű, retrospektív termékenységtörténeteinek elemzése tartogat. A minta kiterjesztése a városi és további vidéki népességekre elengedhetetlenül szükséges a 20. századi termékenységcsökkenés ok-okozati viszonyainak – vándorlás és termékenység, társadalmi differenciák és termékenység összefüggéseinek stb. – feltárásához.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár
XXXII-23-a, 1970. évi népszámlálás

Vas megye

6857.	Bő,	1-es számlálókörzet
6860.	Bük,	4-es számlálókörzet
6861.	Bük,	8-as számlálókörzet
6876.	Csepreg,	3-as számlálókörzet
6877.	Csepreg,	7-es számlálókörzet
6878.	Csepreg,	11-es számlálókörzet
6970.	Nagygeresd,	2-es számlálókörzet

Pest megye

4854.	Perbál,	2-es számlálókörzet
4855.	Perbál,	6-os számlálókörzet
5168.	Zsámbék,	5-ös számlálókörzet
5169.	Zsámbék,	9-es számlálókörzet
5042.	Tök,	1-es számlálókörzet

IRODALOM

- Alter, George – Dribe, Martin – van Poppel, Frans 2007: Widowhood, family size and post-reproductive mortality: a comparative analysis of three populations in nineteenth-century Europe. *Demography*, 44(4), 785–806.
- Andorka Rudolf 1969: A regionális termékenységkülönbségeket befolyásoló gazdasági és társadalmi tényezők. *Demográfia*, 12(1–2), 114–124.
- Andorka Rudolf 1987: *Gyermekszám a fejlett országokban*. Gondolat, Budapest.
- Benda Gyula 2006: A magyarországi családrekonstrukciós vizsgálatok mérlege. In Benda Gyula: *Társadalomtörténeti tanulmányok*. Osiris, Budapest, 67–76.
- Bengtsson, Tommy - Dribe, Martin 2014: The historical fertility transition at the micro level: Southern Sweden 1815–1939. *Demographic Research*, 30(17), 493–534.
- Blossfeld, Hans-Peter – Golsch, Katrin – Rohwer, Götz 2007: *Event History Analysis with Stata*. Mahwah, Lawrence Erlbaum, NJ.
- Breschi, Marco – Fornasin, Alessio – Manfredini, Matteo 2013: Patterns of reproductive behavior in transitional Italy: The rediscovery of the Italian fertility survey of 1961. *Demographic Research*, 29(44), 1227–1260.
- Colleran, Heidi – Jasienska, Grazyna – Nenko, Ilona – Galbarczyk, Andrzej – Mace, Ruth 2015: Fertility decline and the changing dynamics of wealth, status and inequality. *Proceedings of the Royal Society B*, 282(1806): 20150287.
- Dányi Dezső 1991a: Bevezetés – összefoglalás. *KSH NKI Történeti Demográfiai Füzetek*, 9, 9–20.
- Dányi Dezső 1991b: Regionális családrekonstrukció, 1830–39, 1850–59. *KSH NKI Történeti Demográfiai Füzetek*, 9, 99–156.
- Dányi Dezső 1991c: Demográfiai átmenet, 1880–1960 (Princetoni indexek). *KSH NKI Történeti Demográfiai Füzetek*, 9, 187–231.
- Dányi Dezső 1994: Magyarország termékenységének csökkenése, 1910–1930. Néhány területi, foglalkozási jellemző. *KSH NKI Történeti Demográfiai Füzetek*, 13, 109–200.
- Doblhammer, Gabriele 2000: Reproductive history and mortality later in life: A comparative study of England and Wales and Austria. *Population Studies*, 54(2), 169–176.
- Dribe, Martin 2004: Long-term effects of childbearing on mortality: Evidence from pre-industrial Sweden. *Population Studies*, 58(3), 297–310.
- Engelen, Theo – Ying-Hui, Hsieh 2007: *Two cities, one life: Marriage and fertility in Lugang and Nijmegen*. Aksant, Amsterdam.
- Galgóczy Károly 1877: *Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye monographiája. 3. kötet, A megye részletes leírása*. Weiszmann testvérek, Budapest.
- Gyurácz Ferenc 2000: *Bük*. Száz Magyar Falu Könyvesháza KHT, Budapest.
- Horváth Lajos 2000: Pest megye településeinek adatai. In Horváth Lajos – Kovacsics József (összeáll.): *Magyarország történeti statisztikai helységnévtára. 15. Pest megye*. KSH Népszámlálási Főosztály, Budapest, 63–218.
- Husz Ildikó 2002: *Család és társadalmi reprodukció a 19. században. Történeti-szociológiai tanulmány egy Buda-környéki mezőváros társadalmáról a családszerkezet változásának tükrében*. Osiris, Budapest.

- Kamarás Ferenc 2000: A termékenység, népesség-reprodukció. In Kolosi Tamás – Tóth István György – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 2000*. TÁRKI, Budapest, 409–432.
- Klinger András (szerk.) 1969: *A népmozgalom főbb adatai községenként, 1901–1968*. KSH, Budapest.
- Koloh Gábor 2013a: Demográfiai válság az Ormánságban: Családrekonstrukciós eredmények a vajszlói anyakönyvi kerületből. *Korall*, 54, 104–117.
- Koloh Gábor 2013b: Az ormánsági „egyke” és toposza: Az Ormánság népesedése 1895 és 1941 között. *Demográfia*, 56(2–3), 195–213.
- Koloh Gábor 2014: „A másik részük nyomtalanul elmúlt a semmiben...” A besenicei református anyakönyvek családrekonstrukciós vizsgálata az 1787 és 1948 közötti időszakra vonatkozóan. In Őri Péter (szerk.): *Szám-(és betű)vetés: Tanulmányok Faragó Tamás tiszteletére*. KSH NKI, Budapest, 191–206.
- Kovacsics József (összeáll.) 1993: *Magyarország történeti statisztikai helységnévtára. 4. Vas megye*. MTA Történeti Demográfiai Albizottsága – KSH Népszámlálási Főosztály, Budapest.
- KSH 1977: *1970. évi népszámlálás 31. Az adatfelvétel és feldolgozás összefoglaló ismertetése*. KSH, Budapest.
- McDonald, Peter 1984: *Nuptiality and Completed Fertility: A Study of Starting, Stopping, and Spacing Behavior*. World Fertility Survey Comparative studies, 35. International Statistical Institute, Voorburg.
- Molitoris, Joseph – Dribe, Martin 2016: Ready to stop: Socioeconomic status and the fertility transition in Stockholm, 1878–1926. *Economic History Review*, On-line, January. DOI: 10.1111/ehr.12275
- Németh Sándor 2014: *Bük és Csepreg összehasonlító településföldrajza*. PhD disszertáció. Pécsi Tudományegyetem, Pécs.
- Őri Péter 2006: Demográfiai átmenetek Magyarországon. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye a 19. század végén, 20. század elején. *Demográfia*, 49(4), 299–341.
- Őri Péter 2007: *Demographic Patterns and Transitions in 18–20th Century Hungary: County Pest–Pilis–Solt–Kiskun in the Late 18th and Early 20th Centuries*. HDRI Working Papers on Population, Family and Welfare, 10. HDRI, Budapest.
- Őri Péter 2014: Mozaikok... Három Pest megyei község (Zsámbék, Tök, Perbál) népességtörténeti vázlata. In Őri Péter (szerk.): *Szám-(és betű)vetés: Tanulmányok Faragó Tamás tiszteletére*. KSH NKI, Budapest, 207–245.
- Pakot Levente 2013: *Nemek és nemzedékek: Demográfiai reprodukció a 19–20. századi Székelyföldön*. KSH NKI Kutatási Jelentések, 95. KSH NKI, Budapest.
- Pakot Levente 2014: Gyermekvállalás a demográfiai átmenet idején a Nyugat-Dunántúlon. In Őri Péter (szerk.): *Szám-(és betű)vetés: Tanulmányok Faragó Tamás tiszteletére*. KSH NKI, Budapest, 247–270.
- Pakot Levente 2015: Házasságkötés és első gyermekvállalás: büki és csepregi női életutak a XX. században. *Vasi Szemle*, 69(6), 992–1004.
- Pakot Levente 2016: Társadalmi státusz és gyermekvállalás a Nyugat-Dunántúlon: Bük, 1850–1939. *Korall*, megjelenés alatt.

- Szabó József 1979: *Bük*. Vas megyei Idegenforgalmi Vállalat.
- Szabó József 1985: *Bük község másfél évszázada*. Kézirat. Büki Városi Könyvtár.
- Szukicsné Serfőző Klára 1986: *A termékenység és az iskolai végzettség néhány összefüggése Magyarországon az elmúlt negyedszázadban*. KSH NKI Kutatási Jelentések, 28. KSH NKI, Budapest.
- Szukicsné Serfőző Klára 2000: A termékenység változásának néhány jellemzője a legutóbbi nyolc évtizedben. *Demográfia*, 43(4), 445–476.
- Thirring Lajos 1936: Adalékok a házas termékenység 1930. évi statisztikájához. *Magyar Statisztikai Szemle*, 14(8), 667–693.
- Thirring Lajos 1941: Foglalkozási sajátosságok és házas termékenység. In Thirring Lajos: *Tanulmányok az 1930. évi népszámlálás köréből*. Budapest, 61–77.
- Thirring Lajos 1959: Vizsgálódások a termékenység alakulásának foglalkozási, társadalmi-gazdasági jellegzetességeiről. *Demográfia*, 2(1), 54–73.
- van Bavel, Jan 2014: The mid-twentieth century Baby Boom and the changing educational gradient in Belgian cohort fertility. *Demographic Research*, 30(33), 925–962.

FERTILITY TRANSITION AT THE MICRO LEVEL USING RETROSPECTIVE DATA FROM 1970

ABSTRACT

Regarding the process of fertility decline in Hungary little attention has been paid so far to the analysis of non-aggregated data and to the micro level. The paper analyses the process of fertility decline and the impact of education on fertility transition in two micro-regions in Hungary (four villages in Western Hungary and three neighbouring villages close to Budapest), by focusing on the period between 1920 and 1970. A 25% sample taken from the individual level census data from 1970 and preserved at the Hungarian Central Statistical Office was used in the course of the analysis. The census sheets contain complete female reproductive histories since the exact dates of all live births, the dates of the possible deaths of the children, the marital status and the beginning and the end of the marriages, together with detailed information on education and profession have been recorded.

The results of the multivariate analysis of birth intervals show that the two-child model became general after WWII, child births were concentrated more and more to the younger age-groups, the share of unclosed intervals increased and the share of closed intervals within a relatively short period also increased. Local differences sometimes remained in the first part of the 20th century but after WWII modernisation of the Hungarian society went together with the unification of demographic behaviour, local patterns began to disappear in that period. Women's education proves to be important in shaping fertility levels, as higher educated women show lower risk of continued childbearing when compared to lower educated women.